

STANDPUNTEN EN KANTTEKENINGEN

PLEIDOOI VOOR EEN ETHISCH DEBAT OVER DE BESCHERMING VAN MENSEN OP DE VLUCHT

Johan Van der Auweraert¹

Knap lastig: je vóélt met je hele lijf en leden dat je iets verdomd belangrijk vindt, maar je krijgt maar niet uitgelegd waarom. Vervelend, zeker als je de indruk hebt dat mensen je verkeerde motieven toedichten of als ze je telkens weer vragen om uit te leggen wáárom je je in hemelsnaam zo opboeit. Daar zat ik mee, telkens de discussie weer eens ging over asielzoekers, vluchtelingen of, godbetert, ‘illegalen’. Professioneel buig ik me al meer dan vijf jaar over het vluchtelingenbeleid in België en ik merk dat het steeds moeilijker wordt de kern van de zaak te bepleiten en die niet uit het oog te verliezen. Met dit artikel wil ik naar die kern: toelichten waarom het voor mij van wezenlijk belang is bescherming te bieden aan vluchtelingen. Ik ben er immers van overtuigd dat het vluchtelingenbeleid dat we voorstaan onnoemelijk veel zegt over ons menszijn. Als we er maar goed en open over nadenken, denk ik dan, moeten we erkennen dat het wezen van het menselijk samenleven hier in het geding is.

Maar – en dat is mijn voornaamste zorg – er is erg weinig ruimte om over het vluchtelingenvraagstuk een diepgaand debat te houden dat raakt aan de kern van het probleem. Het lijkt veeleer op een stellingenoorlog tussen ‘mensen met een groot hart’ en ik-ben-geen-racist-máár... mensen. Beide groepen lijken zich almaar weer op te sluiten in het eigen groot gelijk en het schisma verdeelt soms families en vrienden die prima met elkaar overweg kunnen – zolang dat magische woord vluchtelingen maar niet valt.

Al wat ik van u, lezer, vraag is dat u mij vooraf het voordeel van de twijfel gunt, mij niet te snel motieven toedicht die ik niet noem en mij niet meteen lid maakt van één van beide groepen. Ik van mijn kant zal trachten zo behoedzaam en zo accuraat mogelijk toe te lichten waar het mij om gaat.

Over vrijheid en verantwoordelijkheid

Ik geef het u meteen mee: het is me om een morele argumentatie te doen – en neen, ik ga geen pleidooi houden voor meer medelijden met mensen die het moeilijk hebben. Waar het me wél om gaat is respect voor de menselijke waardigheid. Bescherming verlenen is volgens mij noodzakelijk daar waar het respect voor de menselijke waardigheid ernstig in het gedrang komt of dreigt te komen.

Maar voor ik u mijn argumentatie toelicht, moet ik u eerst onderhouden over ethiek als dusdanig. Ik besef dat het gevaarlijk terrein kan zijn. Met de opkomst van extreem-rechts en de aandacht voor het onveiligheidsgevoel hebben immers ook politici het al-

¹ Johan Van der Auweraert studeerde politieke en sociale wetenschappen (Universiteit Antwerpen) en behaalde tevens een aanvullend diploma in development policy (College voor de Ontwikkelingslanden, UA). Hij werkte onder meer als coördinator bij het Antwerps Minderhedencentrum en is nu directeur van de vzw ‘t Huis, een opvang- en begeleidingshuis voor buitenlandse niet-begeleide minderjarigen in Aalst.

maar vaker over ‘normen en waarden’ die gerespecteerd moeten worden – én over vreemdelingen die stevast andere (lees: minderwaardige) normen en waarden lijken te hanteren en zich dus zullen moeten aanpassen. Het is een spijtige zaak dat het (ogenschijnlijk) morele discours gemonopoliseerd wordt door rechts-conservatieve groepen die er een vuil geurtje aan verlenen. Dat is een geweldige handicap, want ethiek is wél altijd relevant en aan de orde omdat het te maken heeft met het wezen van de mens, namelijk de menselijke vrijheid. Vrijheid die, dat wil ik u meteen al meegeven, als keerzijde onverbiddeijk verantwoordelijkheid heeft. Beide zijn als een Siamese tweeling: werkelijk onafscheidelijk, ook al dromen ze ervan om van elkaar los te komen. Nu, het is die ondeelbare tweevuldigheid die ons verplicht na te denken over ons gedrag, over hoe te handelen – en dat heeft alles te maken met ethiek. Laat me dat verder toelichten. Mensen zijn fundamenteel vrije wezens. Hun gedrag ligt niet op voorhand vast en wordt niet (louter) gestuurd door instincten. Mensen kunnen – meer nog *moeten* – hun doen en laten zélf bepalen. Nochtans voelen velen zich helemaal niet vrij. Ze klagen dat ze met handen en voeten gebonden zijn aan hun job, aan de lening voor hun huis en auto of ze voelen zich onvrij door hun partner, door hun (schoon)ouders, door hun kinderen, omdat ze te weinig geld hebben... noem maar op.

Toch *kunnen* diezelfde mensen ervoor kiezen geen huis te bouwen, niet te trouwen, enzovoort. Meer in de sfeer van dit artikel: we kunnen ervoor kiezen vluchtelingen in gevangenissen op te sluiten, maar we kunnen er ook voor kiezen hen een woning aan te bieden. We kunnen ervoor kiezen razzia’s in steden te organiseren om ‘illegalen’ uit te wijzen, maar we kunnen er ook voor kiezen deze mensen een dak boven hun hoofd te geven. We vergeten vaak dat we keuzes gemaakt hebben: we hebben ervoor gekozen wél te trouwen, wel te bouwen – zo ook hebben we een regering gekozen die ervoor kiest ‘illegalen’ géén dak boven hun hoofd te geven.

Uiteraard bepalen de omstandigheden – en een heleboel andere dingen – welke keuzes mogelijk zijn en welke keuze het best (of het minst slecht) is. Als het regent kan ik niet in de zon gaan zitten. Als het oorlog is, kan ik niet rustig gaan wandelen in het park. Toch zal iedereen ongeacht de omstandigheden steeds keuzes moeten maken – dat is niet altijd gemakkelijk en u hoeft het niet noodzakelijk leuk te vinden. We zijn evenwel expert geworden in het verzinnen van redenen waarom we ‘niet anders konden’. We trouwen ‘omdat ons ouders dat verwachten’; we bouwen ‘omdat iedereen in onze kennissenkring dat doet’, we vinden razzia’s een goed idee ‘want illegalen moeten hier toch niet zijn’, enzovoort.

Waarom verhullen we toch zo (graag) dat we keuzes kunnen maken? Vermoedelijk omdat kiezen altijd ook ‘verliezen is’ (de keuze die je niet maakt), maar ook – en dat is cruciaal – omdat kiezen ook betekent verantwoordelijk zijn voor je keuze en de gevolgen ervan. Vrij zijn betekent immers onverbiddeijk ook verantwoordelijk zijn voor wat je doet.

Welnu, ethiek gaat over *hoe in vrijheid goed leven*. Het gaat mij hier om meer fundamentele keuzes dan ‘trouwen of bouwen’, maar toch – het gaat ook dàar over; immers bij elke keuze die betrekking heeft op ons leven en/of dat van anderen komt ethiek om de hoek kijken.

Ethiek is een uiterst individuele zaak. Ik citeer graag de Spaanse filosoof Fernando Savater. In een interview met *De Groene Amsterdammer* (8 juli 1998) zegt hij: “Ethiek gaat over welke waarden iemand uit vrije wil aanhangt om zijn gedrag te bepalen. (...)

De basis van ethiek is straffeloosheid. Het ethische beperkt zich tot hetgeen iemand doet in confrontatie met zijn vrijheid.”

Ethiek gaat dus niet over regels – of toch niet over regels die anderen ons opleggen. Het gaat erover na te denken over hoe het is om in vrijheid goed te leven. Het vereist denkwerk over wie we zijn als mensen en hoe we (dan) best handelen. Maar – en dat is waar het mij hier om te doen is – waar mensen samenleven gaat het meteen ook over de vraag ‘hoe moet ik als *mens tussen de mensen* omgaan met mijn vrijheid?’ Net omdat je leeft met en omringd wordt door andere mensen is het maken van eigen keuzes niet waardevrij. Vrij zijn ‘tussen de mensen’ betekent dat je in je beslissing ook rekening houdt met het *menszijn* van anderen. Verantwoordelijk vrij zijn houdt in een samenleving in dat je in je handelingen rekening houdt met de waardigheid van de anderen waarop jouw keuze (on)rechtstreeks een effect heeft.

Ethiek stuurt ons handelen daar waar de menselijke vrijheid ons in principe de mogelijkheid geeft op eender welke wijze te handelen. Als ik mijn buurman een klap in zijn gezicht wil geven, kan ik dat doen. Evenzo kan ik vriendelijk vragen hoe het met hem is. In realiteit zien we beide: sommige mensen geven/krijgen een klap, anderen bejegenen mensen vriendelijk/worden vriendelijk bejegend. De geschiedenis en de dagelijkse realiteit leren ons dat mensen elkaar zowel de gruwelijkste dingen aandoen als dat ze de liefste dingen voor elkaar doen.

Is dat zonder meer ok? Leggen we er ons bij neer dat het zowel (heel) goed als (heel) slecht kan uitdraaien? Het lijkt me van niet. Net doordat we vrij zijn hoeven – meer nog mógen – we ons daar niet bij neerleggen. Net door onze vrijheid zijn we verplicht na te denken over hoe we best handelen. Maar is dat voldoende? Kunnen we zeggen dat als mensen beter (ethisch) zouden nadenken, er minder gruwelijkheden begaan zouden worden? Worden er uit overtuiging of uit liefde niet ook de vreselijkste misdaden begaan?

Savater hierover: “Tegenover de ethiek staat niet de onwetendheid, maar de imperfectie van het leven. De ethiek zoekt excellentie, een radicale menselijkheid. Tegenover deze radicale menselijkheid staat de vergetelheid en de minachting van de menselijkheid: het beestachtige dat voorkomt in alle samenlevingen. Het meeste kwaad dat mensen anderen aandoen, komt voort uit het onvermogen om de ander als een persoon te zien, als een individu met dezelfde gevoelens, tekortkomingen en angsten als zichzelf. Dat kwaad kun je beteugelen door het opstellen van regels en voorschriften, maar ik geloof dat educatie in de breedste zin van het woord de enige remedie is.”

Het is mijn overtuiging dat onze (algemene) handelwijze tegenover vluchtelingen evenzeer veel te maken heeft met het onvermogen te zien waar het om gaat – naast uiteraard de angst voor het vreemde en de samenlevingsproblemen die met vreemdelingen te maken hebben of die hen worden toegeschreven. Mijn antwoord hierop sluit gedeeltelijk aan bij dat van Savater. Educatie is ook hier erg belangrijk en betekent onder meer dat mensen die dicht bij het leven van vluchtelingen staan en vluchtelingen zelf, getuigenis afleggen aan mensen in de samenleving die met hen geconfronteerd worden en die met hen (moeten) samenleven. De ervaring leert dat zulke getuigenissen inderdaad de herkenbaarheid vergroten en toenadering mogelijk maken. Er zijn echter minstens drie beperkingen.

Een eerste probleem is dat het aantal mensen dat je met zo'n educatieve aanpak bereikt eerder beperkt is. Ten tweede zien we dat nabijheid en openheid om elkaar beter te leren

kennen wel tot meer begrip leidt voor de situatie van de mensen in kwestie, maar niet noodzakelijk voor anderen die zich in een gelijkaardige situatie bevinden. Het fenomeen is bekend: in kleine gemeenten zien we ouders van klasgenoten van vluchtelingkinderen samen met de burens van het gezin en de burgemeester op straat komen om de uitwijzing van ‘hun’ vluchtelingen te voorkomen. Tegelijkertijd staan diezelfde mensen makkelijk een streng beleid voor ten aanzien van (andere) vluchtelingen. Ten derde vereist educatie een hoge aaibaarheidsfactor van de vluchteling in kwestie. Meer dan anderen moeten zij zich beleefd, vriendelijk en dankbaar tonen om te kunnen rekenen op de sympathie van hun omgeving.

Daar waar de media in verschillende formats (van fictiereeksen als *Thuis* (VRT), tot portretten in een weekendbijlage als *Zeno (De Morgen)*) aandacht schenken aan vluchtelingen, bereiken ze uiteraard een breder publiek. Maar ook daar speelt een zelfde dubbelzinnigheid. Het zijn immers diezelfde media die berichten over de ‘stroom asielzoekers’ die België overspoelt, die beelden laten zien van ‘illegale vluchtelingen’ die door de politie letterlijk uit de bosjes worden geplukt en die schrijnende verhalen brengen over huisjesmelkers en rondslingerend vuil van ‘illegalen’ in kansarme buurten. Ook dan zien we dat mensen wel opkomen voor die éne vluchteling die uitgebreid geportretteerd wordt, maar niet voor diegenen die uit de bosjes worden verjaagd. Het beleid dat we dan bepleiten voor die éne is niet het beleid dat we voorstaan voor de hele groep.

We zullen dus niet anders kunnen dan (ook) en voornamelijk op regelgeving terug te vallen. Toch moet het debat dat aan de regelgeving voorafgaat méér gevoed worden door morele argumenten dan nu het geval is. Morele argumenten die voornamelijk te maken hebben met de situatie die deze mensen zijn ontvlucht. De morele afweging die nu impliciet gebeurt, moet geëxpliciteerd worden in plaats van verdoezeld. Dat laatse gebeurt al te vaak. Een voorbeeld: de beslissing van de federale regering om Belgische ambtenaren te sturen naar landen waar veel vluchtelingen vandaan komen. Hun opdracht was om samen met de lokale douaniers op de luchthavens mensen te screenen op de geldigheid van hun reisdocumenten. Een journalist vroeg de toenmalige Commissaris Generaal voor de Vluchtelingen of deze maatregel niet ook mensen die op de vlucht waren omdat hun leven werd bedreigd, verhinderde hun land te ontvluchten. Zijn antwoord: “‘Echte’ vluchtelingen”, zei hij, ‘hebben meestal niet het geld om zich met het vliegtuig te verplaatsen.’ Laat het duidelijk zijn dat die uitspraak niet was gebaseerd op enig onderzoek ter zake. Wél appelleerde het voldoende aan ons beeld van de ‘arme vluchteling’ om niet op een schaterlach onthaald te worden.

Uiteraard heeft zo’n maatregel ook effect op mensen die het risico lopen om vervolgd en vermoord te worden. Dat dit de Belgische regering niet verhindert de maatregel te nemen, betekent dat ze bereid is het leven van zulke mensen in de weegschaal te leggen om het aantal asielzoekers te doen dalen. Het is *the price to pay*, zeg maar. Dat wordt evenwel nooit luidop gezegd. Vermoedelijk net omdat dit op heel wat moreel protest zou stuiten.

Ethiek vraagt om een debat

Tot zover mijn inleiding over ethiek. Laat me u nu volgende twee principes voorleggen. Ten eerste: mensen zijn in hun *menszijn* fundamenteel aan elkaar gelijk. Twee: mensen zullen altijd met elkaar moeten samenleven.

Als we het daar over eens zijn, wil ik op zoek gaan naar de kern van de menselijke waardigheid, in de hoop dat die (ook) universele geldigheid heeft. Als we die vinden, durf ik te stellen dat ze van wezenlijk belang is. Het gaat dan immers om de kern die ons als mensen verbindt ongeacht onze afkomst, onze cultuur, onze ideologie, onze leeftijd, enz. Anders gezegd: het gaat om wat we gemeenschappelijk hebben, ongeacht van al wat ons van elkaar kan doen verschillen. Die *wezenskern* veilig stellen en beschermen is dan waar het volgens mij op aankomt.

Dan nog dit. Savater stelt expliciet dat we niet ethisch kunnen oordelen over anderen. Letterlijk zegt hij: “Iemand [kan] ook slechts ethische reflecties hebben over zichzelf, omdat hij de enige is die zichzelf kent vanuit dat perspectief. Anderen zien alleen de resultaten van deze overwegingen: zijn daden. Wat dat betreft ben ik het met Spinoza eens, die stelde dat het geen enkele zin heeft om een ethisch oordeel te vellen over wat iemand doet of laat. Men kan de ander hooguit vragen na te denken over zijn daden en deze reflecties met anderen te delen.”

Daarmee zou je de zinvolheid van een moreel debat over het vluchtelingenvraagstuk kunnen ontkrachten: eenieder moet maar voor zichzelf uitmaken wat hij ethisch verantwoord vindt en wat niet. Dat zou zo zijn, mocht het gevoerde beleid een gevolg zijn van ethische reflecties. Dat is het echter helemaal niet. Een ethische reflectie gebeurt noch in het parlement, noch in de regering of in de administraties die verantwoordelijk zijn voor het uitvoeren van het vluchtelingenbeleid. Een ethisch *debat* vindt er al helemaal niet plaats. Een vaak gehoord – maar erg misplaatst – argument hiervoor is dat het vluchtelingenvraagstuk vooral een ‘juridische aangelegenheid’ is. Moraal zou dan niet aan de orde zijn. Dat is uiteraard nonsens, moraal is altijd aan de orde als het gaat om handelingen die betrekking hebben op anderen.

Ik vind het dus essentieel dat de ethische reflectie en het moreel debat omtrent het vluchtelingenbeleid gestimuleerd worden. Ik wil dan ook graag ingaan op de uitnodiging van Savater om mijn ethische reflectie kenbaar te maken. Dat is meteen ook de beperking van mijn opzet: het is (maar) *mijn* ethische visie die ik kenbaar maak. In de meest enge betekenis geef ik enkel aan 'hoe ik meen (zelf) te moeten handelen'. Toch zal ik het in wat volgt ook over 'we' hebben - of dat terecht is, hangt af van of anderen mijn argumentatie volgen. Daarom wil ik u ook expliciet uitnodigen het debat aan te gaan door mij uw morele argumenten kenbaar te maken.

Mijn moreel argument

“Er zijn handelingen waaraan we niemand mogen onderwerpen, wat ook de omstandigheden zijn.”

Dit is de stelling waarvan ik wil vertrekken. Elk woord is van belang. Daarom licht ik ze u woordelijk toe.

“Er zijn *handelingen* (...)” ‘Handelingen’ verwijzen naar een uiting van gedrag. Mijn stelling gaat uitsluitend over het gedrag van mensen. Anders geformuleerd: gedachten (en gevoelens) zijn hier niet aan de orde. Wat ik (over iemand anders) denk, is geheel mijn zaak. Ik mag de meest grove, seksistische, racistische, ja zelfs moorddadige gedachten hebben – dat is volledig mijn bekommernis. Hetzelfde geldt voor gevoelens: wat ik voel (voor iemand) is wederom iets helemaal van mezelf. De vraag die rijst is: over welke handelingen heb ik het? Daar kom ik straks op terug.

“(…) waaraan *we niemand*(…)”. Misschien overbodig om toe te lichten maar toch: ‘we’. Het is me om mensen en menselijk gedrag te doen, niet om dat van dieren en niet om de natuur, die liggen buiten de menselijke verantwoordelijkheid. U mag van oordeel zijn dat niemand het slachtoffer mag worden van een orkaan, maar hoe goed we dat als mensen ook trachten te vermijden, helemaal uitsluiten kunnen we dat niet.

Belangrijker: ‘niemand’. Dit begrip is cruciaal. Mijn ethische argument behandelt alle mensen als gelijken. Een zwart Afrikaan uit een economisch moeizaam overlevend *township* van Johannesburg of een naar België gemigreerde Nederlander uit het welvarende Brasschaat – mijn morele stelregel behandelt hen als gelijken. Ik wil hier expliciet geen onderscheid maken tussen zwart of blank, rijk of arm, iemand die legaal of illegaal in een land verblijft... Mens zijn is de enige voorwaarde.

“(…) *mogen onderwerpen* (…)”. Mijn ethische stelregel gaat, zoals gezegd, uitsluitend over het gedrag van mensen. Maar er is meer, het gaat ook enkel over het gedrag ten aanzien van andere mensen. Wat ik in mijn eentje binnenskamers doe, daar heeft niemand zaken mee – zolang het geen effect op anderen heeft. Uiteraard zal ik ook voor mezelf moeten uitmaken wat in vrijheid goed leven voor mij persoonlijk betekent. Ik kan ervoor kiezen hele dagen in bed te blijven liggen, daar doe ik niemand kwaad mee, maar ik zou dat moeilijk als ‘goed leven’ kunnen beschouwen. Maar – en dat is toch wel cruciaal –, het is mij hier louter om ‘in vrijheid goed samenleven’ te doen.

“(…) *wat ook de omstandigheden zijn*.” Ons handelen wordt beïnvloed door de omstandigheden waarin we ons bevinden. Als ik ziek ben, zal ik vaak in bed moeten blijven, ook al wil ik allerhande andere dingen doen. Meer in de sfeer van de ethiek: wie door de politie al eens hardhandig is aangepakt omdat hij illegaal in het land was, zal minder snel aangifte doen van een misdrijf waarvan hij getuige was, dan wie, in bezit van geldige verblijfspapieren, nog nooit moeilijkheden met de politie heeft ondervonden. Moeilijke omstandigheden doen mij begrip opbrengen voor gedrag waar ik anders meer moeite mee heb. Zo ook zal een leerkracht meer geduld kunnen opbrengen voor het moeilijk gedrag op school van een minderjarige Tsjetsjeense vluchteling als hij weet dat die ternauwernood levend aan de bombardementen is ontsnapt.

Een gelijkaardige redenering geldt voor staten en dus voor overheden. Landen kunnen een (ernstige) economische crisis doormaken, een staatsgreep kan een land in politieke instabiliteit brengen, landen in ontwikkeling kunnen minder sociale rechten garanderen dan welvarende landen, enzovoort. Er kunnen zich omstandigheden voordoen waardoor bepaalde zaken niet gerealiseerd kunnen worden die we in betere omstandigheden evident vinden. Dat het recht op onderwijs in oorlogstijd niet voor iedereen gegarandeerd kan worden, lijkt aanvaardbaar. Als het over mensenrechten gaat, is er een consensus dat sociale rechten slechts gradueel gerealiseerd kunnen worden naarmate een land voldoende welvaart ontwikkelt.

Bepaalde rechten of, minder juridisch, bepaalde welvaartsaspecten die we belangrijk vinden voor onze ontwikkeling en ons welzijn kunnen vanwege de omstandigheden onder druk komen te staan of zelfs (tijdelijk) helemaal wegvallen.

Er zijn er volgens mij echter ook andere – en daar is het me uiteraard om te doen. Met name die rechten of aspecten van het ‘menzijn’ die *ongeacht de omstandigheden* moeten gerespecteerd en gerealiseerd worden. Oorlog of geen oorlog, dictatuur of democratie, goede of slechte economische tijden – het mag geen verschil maken.

Het gaat me dus om handelingen die mensen ten aanzien van anderen (kunnen) stellen. Handelingen waarvan ik hoop dat we het eens kunnen worden dat die 'nooit kunnen'. Handelingen die ingaan tegen de menselijke waardigheid. We kunnen ons daar vermoedelijk allemaal wel iets bij voorstellen. De vraag die ik me vervolgens moet stellen is: 'kunnen we een definitie opstellen van handelingen waarover we het als mensen eens kunnen worden dat ze 'niet kunnen' omdat ze in strijd zijn met de menselijke waardigheid?' En: als we het eens geraken, wat doen we daar dan mee?

De menselijke waardigheid

Hoe komen we tot een definitie van de menselijke waardigheid of: hoe bepalen we welke handelingen in geen enkel geval kunnen?

Een belangrijke poging om tot een gelijkaardige omschrijving te komen vinden we terug in diverse mensenrechtenteksten, met als voornaamste de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Die tekst omvat rechten van heel uiteenlopende aard die niet allen even wezenlijk zijn als het erom gaat de kern van de menselijke waardigheid bloot te leggen. De mensenrechtenverklaring en andere verdragsteksten hebben weliswaar ook een belangrijk nadeel: het zijn (maar) *rechten* - desalniettemin is het zinvol te bestuderen wat de internationale gemeenschap totnogtoe heeft vastgelegd aan, voor mijn argumentatie, relevante internationale normen.

In de mensenrechtenverklaring gaat het om volgende principes: vrijheid en gelijkwaardigheid van alle mensen; het verbod om onderscheid te maken tussen mensen op basis van hun ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationaliteit of sociale afkomst, (gebrek aan materieel) bezit, geboorte of welke (andere) toestand dan ook; het recht op leven en veiligheid van je persoon; het verbod op slavernij en op foltering of onmenselijke en wrede bestraffing; het verbod op willekeur in aanhouding, gevangenneming of inmenging in het privé-leven, woonst of correspondentie; de vrijheid van gedachte, godsdienst of overtuiging; de vrijheid van meningsuiting.

Het vluchtelingenverdrag biedt bescherming aan wie vervolgd wordt omwille van zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of omwille van zijn politieke overtuiging.

Belangrijk in deze en andere mensenrechtenteksten is dat het individu centraal staat. Enigszins vereenvoudigd gesteld kan je zeggen dat de morele en fysieke integriteit van elke individuele mens te allen tijde - ongeacht de omstandigheden - gerespecteerd moet worden én dus voorafgaat aan maatschappelijke, ideologische, politieke of andere (groeps)belangen. Niettemin valt het op dat het in wezen (nog) om erg basale principes gaat: mensen mogen niet vervolgd worden om 'wie ze zijn' en als ze vervolgd worden, mogen ze niet gefolterd worden. Heel verregaand is dat niet. Uit de praktijk blijkt eveneens dat er heel wat interpretatieruimte is én dat het vaak bijzonder moeilijk is om zelfs deze basisrechten te realiseren, al was het maar omdat de bewijzen voor vervolging niet makkelijk te leveren zijn én dat het respect voor mensenrechten veelal individueel moet worden afgedwongen.

Niettemin zijn de Verenigde Naties, waar deze teksten tot stand komen, het forum bij uitstek waar discussies een ethische inhoud kunnen krijgen. Dáár zitten de culturele, ideologische en religieuze verschillen die de wereld rijk is en die we vaak zo belangrijk achten, samen rond de tafel. Net omdat er fundamenteel verschillende visies aanwezig

zijn, kunnen debatten er sneller een ethische inhoud krijgen – een inhoud die betrekking heeft op het menszijn zélf, ongeacht de culturele, ideologische, religieuze en andere onderlinge verschillen rond de tafel. In een landelijk parlement zijn er onder de leden meer gelijkenissen en minder verschillen aanwezig waardoor debatten sneller een ideologisch dan een ethisch karakter krijgen.

Toch kennen de Verenigde Naties hun beperkingen. Op dat forum zitten immers vertegenwoordigers van staten die staatsbelangen te verdedigen hebben. Overheden die niet noodzakelijk moreel superieur handelen of redeneren. Het mag dus niet verbazen dat er in de praktijk een groot verschil rijst tussen de teneur van de debatten, de (intentie)verklaringen en de inhoud van de uiteindelijke verdragen. Die laatste weerspiegelen vooral de politieke belangen van staten en de machtsverhoudingen tussen die staten. We mogen er dan ook van uitgaan dat datgene wat er op het niveau van de Verenigde Naties te vinden valt aan principes die deel kunnen uitmaken van de 'menselijke waardigheid' een *minimale* invulling geeft aan het begrip.

Die minimale invulling van het begrip respect voor de menselijke waardigheid wil ik graag samenvatten als *respect voor de morele en fysieke integriteit van elke persoon*.

Van regels en staten

“Er zijn handelingen waaraan we niemand mogen onderwerpen, wat ook de omstandigheden zijn.” Zo luidt mijn morele stelregel. Vanuit het voorgaande kan ik daaraan toevoegen dat het in deze (minimaal) gaat om handelingen die *de morele en/of de fysieke integriteit van een persoon in gevaar kunnen brengen*. Aan zulke handelingen, mogen we niemand onderwerpen.

Hoe nu kunnen we deze morele stelregel realiseren? We kunnen er - zelfs als iedereen het over dit moreel principe eens zou zijn - niet van uitgaan dat mensen zich deze vanzelfsprekend eigen zullen maken. Savaters ideaal van een samenleving waarin geen regels nodig zijn om het kwaad te vermijden en/of te bestraffen, lijkt een utopie. Waar mensen samenleven blijkt er steeds nood te zijn aan regels. De geschiedenis – én de actualiteit – leren ons immers dat mensen elkaar verschrikkelijke dingen kunnen aandoen. Dat geldt onder alle mogelijke omstandigheden en de oorzaken ervan zijn divers. Onder extreme omstandigheden zijn mensen weliswaar tot het bijna bovenmenselijk goede in staat maar evenzeer komen de meest slechte menselijke kanten naar boven. We weten, met andere woorden, dat mensen in staat zijn om anderen in mensonterende situaties te brengen.

Kennis van de menselijke aard en het menselijk handelen heeft bijna altijd en overall geleid tot het opstellen van regels om het samenleven te structureren en richting te geven. Als je kijkt naar hoe regels tot stand komen, kom je telkens uit bij een ‘machthebber’ of bij ‘machthebbers’ – kortweg 'een overheid': diegene die verantwoordelijk is voor het vastleggen van de wijze waarop regels tot stand komen, voor het uitvoeren van regels, voor de controle op het naleven ervan en het bepalen van de sancties bij overtredingen. Uiteraard is dat in onze maatschappij meestal niet meer één persoon of één familie. Als we uitsluitend naar Europa kijken, zien we diverse complexe staatsstructuren die gebaseerd zijn op het democratische staatsbestel waarbij de bevoegdheden om regels op te stellen, uit te (laten) voeren en te controleren, uiteenvallen via de fameuze ‘scheiding der machten’.

Met de consolidatie van landen tot natiestaten in de negentiende en de twintigste eeuw kregen landsgrenzen een vaster karakter en bepaalden die grenzen (ook) wie onderdaan is van welke natie. Er kwamen bovendien regels tot stand voor het verkeer van mensen tussen staten. Zo is de rol van de overheid er alleen maar belangrijker op geworden. Anders gezegd: door de vorming van natiestaten zijn mensen afhankelijker geworden van de overheid van het land waarvan ze onderdaan zijn én (dus) heeft die overheid ten aanzien van hen ook een grote(re) verantwoordelijkheid. Het is daarom in hoofdzaak aan de overheid om haar onderdanen bescherming te bieden en wetsovertreders te straffen. Wanneer de fysieke en/of morele integriteit van een van haar onderdanen bedreigd wordt, is het dus allereerst aan de nationale overheid om die handelingen te sanctioneren én het slachtoffer bescherming te bieden.

Veel moeilijker wordt het evenwel wanneer het de overheid zélf is die zich schuldig maakt aan zulke handelingen of wanneer ze geen bescherming wil of kan bieden. Dan moet er elders een antwoord gezocht worden. In de praktijk betekent dit dat ofwel buiten het grondgebied van de betrokken overheid bescherming wordt geboden aan (potentiële) slachtoffers of dat de soevereiniteit van de nationale overheid tijdelijk buitenspel wordt gezet en een externe actor de mogelijkheid krijgt op te treden.

Naar een (minimale) bescherming van de menselijke waardigheid

Als we het erover eens zijn dat de morele stelregel geldig is - al moeten we het dan nog eens worden over de reikwijdte ervan - welke implicaties heeft deze dan? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat hij gerealiseerd wordt?

Laat me hiervoor opnieuw vertrekken vanuit mijn morele basisregel.

1. Er zijn handelingen waaraan niemand mag worden onderworpen.
2. Als zulke handelingen zich wél voordoen, moet de overheid van de betrokken natie er alles aan doen om ze ongedaan te maken en het slachtoffer bescherming te bieden.
3. Overheden kunnen evenwel zelf dader zijn van zulke handelingen of weigeren bescherming te bieden.
4. Als dit laatste zich voordoet – dan moeten andere overheden er alles aan doen om mensen die het slachtoffer zijn van zulke handelingen bescherming te bieden.
5. *Minimaal* betekent dit dat overheden, ongeacht de omstandigheden, geen barrières mogen opwerpen die de bescherming van slachtoffers van mensonterende handelingen in de weg kunnen staan. *Maximaal* betekent dit dat andere overheden actief optreden om voor zoveel mogelijk mensen die slachtoffer zijn of dreigen te worden van mensonterende handelingen, bescherming te realiseren.

We mogen ervan uitgaan dat overheden veelal voor de minimumoptie zullen gaan. Indien dit het geval is, zullen mensen die bescherming nodig hebben steeds eerst op de vlucht moeten slaan. Enkel als ze erin slagen hun land te verlaten, kunnen ze een andere overheid om bescherming vragen. Zulks betekent per definitie dat een heleboel mensen geen bescherming krijgen tegen handelingen waarover we het eens zijn dat ze het wezen van de mens schaden.

Dit is dus een meer dan gebrekkig antwoord op een wezenlijk probleem. Niettemin is er vermoedelijk niet meer mogelijk dan een halfslachtig antwoord. Savater gaf in het al geciteerde interview reeds aan dat regels (wetten) *per definitie* gebrekkige instrumenten

zijn om kwaad te bestrijden - regels zijn er enkel omdat de moraal faalt. Als regels binnen de grenzen van één samenleving al botte instrumenten zijn, dan zijn ze dat zeker waar ze betrekking hebben op mensen buiten de grenzen van de eigen staat.

Maar - en om deze maar is het me nu in hoofdzaak te doen - laten we er dan wél voor zorgen dat we deze minimumoptie realiseren. Momenteel is dat - in Europa en dus ook in België - niet eens het geval. Bescherming realiseren van mensen die op de vlucht zijn voor een (mogelijke) schending van hun morele en fysieke integriteit houdt in dat:

- de toegang tot het grondgebied niet te allen prijze wordt afgeschermd.
- de beoordeling van een vraag tot bescherming ernstig wordt genomen en grondig wordt onderzocht.
- mensen niet verplicht worden terug te keren naar een land waar hun fysieke en/of morele integriteit in het gevaar is.

Sancties voor vervoersmaatschappijen (zoals luchtvaartmaatschappijen) die, vaak zonder het te weten, mensen bij zich hebben die niet over de juiste documenten beschikken om België binnen te komen, het uitsturen van Belgische ambtenaren naar luchthavens van Afrikaanse landen om te controleren of reizigers wel over de juiste documenten beschikken, gesloten centra aan de grens... het zijn maar enkele van de maatregelen om de toegang tot het Belgische grondgebied af te schermen. En België ligt dan nog midden in Europa, landen met Europese buitengrenzen beschikken over een arsenaal aan extra maatregelen om vluchtelingen af te schrikken. Het politiek discours in tal van Europese landen getuigt hier ook van: het aantal vluchtelingen moet naar beneden, er moeten meer gedwongen uitwijzingen komen, procedures moeten strenger en korter, enzovoort.

Aanvragen tot bescherming gebeuren in Europa in de regel via het indienen van een asielaanvraag. Als we de morele stelling als vertrekpunt nemen, moeten we hier twee cruciale kanttekeningen bij plaatsen. Een eerste, die ik hier niet verder uitwerk omdat het een omstandige argumentatie vergt, is dat het met de huidige asielprocedure niet mogelijk is een sluitend zicht te krijgen op wie bescherming nodig heeft en wie niet. Een tweede, even belangrijke bedenking, is dat de criteria die gehanteerd worden om uit te maken wie bescherming nodig heeft vanuit moreel opzicht veel te beperkend zijn. Bepalend hier is de vluchtelingendefinitie van het internationale vluchtelingenverdrag van 1951. Die definitie spreekt van een vluchteling als een persoon die, en ik citeer de definitie, "uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan, of uit hoofde van bedoelde vrees, niet wil inroepen of die, indien hij geen nationaliteit bezit en verblijft buiten het land waar hij vroeger zijn gewone verblijfplaats had, daarheen niet kan of uit hoofde van bedoelde vrees, niet wil terugkeren".

Zonder deze definitie in detail toe te lichten zal het duidelijk zijn dat verre van iedereen die 'op de vlucht' gaat als een vluchteling beschouwd wordt door dit verdrag. Zelfs niet iedereen die vervolgd wordt, zal bescherming krijgen. De definitie geeft aan welke reden(en) – het moet er minimaal één uit het lijstje zijn – er aan de basis van de vervolging moet(en) liggen om bescherming te kunnen krijgen. Een vluchteling kan maar bescherming krijgen als hij vervolgd wordt omwille van zijn 'ras', zijn godsdienstige overtuiging, zijn nationaliteit, omdat hij tot een bepaalde sociale groep behoort of omwille van

zijn politieke overtuiging. Wie, ik noem maar wat, vervolgd wordt om redenen van willekeur en machtsmisbruik of wie op de vlucht is voor oorlogsgeweld, kan geen aanspraak maken op bescherming.

Wie een negatieve beslissing in zijn asielaanvraag krijgt, moet België verlaten en kan gedwongen uitgewezen worden. Enkel wie kan aantonen een (reëel) risico op foltering te lopen bij terugkeer, kan op basis van het Europees Mensenrechtenverdrag de uitwijzing aanvechten. Niettemin betekent dit in de praktijk enkel dat het uitwijzingsbevel kan worden opgeschort. Het opent geen verdere rechten op verblijf of bijstand. Vluchtelingen uit een oorlogsgebied kunnen worden teruggestuurd ondanks het reële risico dat hun fysieke en/of morele integriteit geschonden wordt. Zo hebben heel wat Europese landen Afghaanse vluchtelingen in 2003 gedwongen uitgewezen ondanks het feit dat er geen enkele garantie op opvang of bescherming was.

Naar een ethische toetsing?

Een citaat uit een boek dat me nauw aan het hart ligt: “Ik heb gemerkt waartoe we worden gebracht, toen ik in 1993 met mevrouw Ogata van de UNHCR naar de vluchtelingen op de grens van Sudan en Ethiopië vloog, naar driehonderdduizend stervende jonge mensen (de dertigers waren daar oud). Haveloze, ellendig uitziende mensen die onder verschrikkelijke, malarische omstandigheden leefden. Van die gruwel vertrokken we naar Addis Abeba en we vlogen dezelfde dag nog door naar Rome. ’s Avonds liep ik naar Piazza Navona in Rome, daar lachten de mensen, daar was vermaak, waren restaurants, heerlijk eten, een warme avond, en toen ik me van dat contrast bewust werd, barstte ik in tranen uit, wat me zelden overkomt. Toen realiseerde ik me hoe onmededeelbaar mijn ervaring is.” (Ryszard Kapuściński, *Lapidarium*, blz. 109).

De onmededeelbaarheid van de ernst van de situaties die mensen op vlucht doet slaan, is een serieuze handicap als het aankomt op het verlenen van bescherming. Weinig mensen krijgen dan ook de bescherming die ze verdienen. De onmededeelbaarheid is ook te wijten aan een gebrek aan beschikbare informatie en kennis van de situatie waarover geoordeeld moet worden. Één voorbeeld maar, uit een tekst van Trees Colruyt, in die tijd werkzaam op de vluchtelingendienst van Amnesty International Vlaanderen: “Zo vertelde Mohammed uit *A* me in juni 1997 dat de zaak waar hij werkte een instrument werd om het wapenembargo tegen *A* te omzeilen en dat de zaak langs zijn directeur Mustaffa feitelijk gecontroleerd werd door Osama Bin Laden. Ik vond Bin Laden op het Internet in januari 1998, waar hij vernoemd werd in verband met een aanslag in Loeksor. Ook Mustaffa werd rond die tijd in de pers vernoemd in verband met wapentrafiëk via zijn firma. Pas later in 1998 dook Bin Laden op in de internationale pers in verband met de aanslag op de Amerikaanse ambassade in Nairobi. Pas in augustus 1998 komt de wapentrafiëk naar *A* en de betrokkenheid van Bin Laden daarbij ter sprake in een publicatie van Human Rights Watch over wapenhandel naar *A*.”²

Ondertussen kent zowat iedereen de naam Osama Bin Laden als het brein achter de aanslagen op de WTC-Torens in New York op 11 september 2001. In juni 1997 waren er echter maar weinig mensen bij wie de naam Bin Laden een belletje deed rinkelen. Het is in 1997 dat België moet beslissen of de heer Mohammed uit het verhaal recht heeft op bescherming als vluchteling of niet. Het kan best zijn dat de mensen die het

² Mohammed en Mustaffa zijn fictieve namen die door mij werden ingevoegd.

verhaal van Mohammed moeten beoordelen vanuit België onmogelijk zicht kunnen krijgen of de feiten die hij aanhaalt correct zijn of niet. Ze zijn daarvoor immers aangewezen op de informatie die in België beschikbaar is. De kans dat zijn verhaal als 'ongeloofwaardig' en zijn asielaanvraag dus als negatief beoordeeld werd, is dan ook niet denkbeeldig.

Opnieuw Savater in *De Groene Amsterdammer*: 'Een van de meest hoopvolle ontwikkelingen is (...) de geleidelijke universalisering van de moraal. Daar bedoel ik mee dat bepaalde ethische normen een steeds universeler karakter en zeggingskracht krijgen, in plaats van dat ze voor een bepaalde groep, een bepaald volk of land gelden. (...) Die ontwikkeling, die begon bij het stoïcisme en het christendom, is het gevolg van het feit dat we de mens steeds meer beschouwen als een individu, en steeds minder als deel van een groep, volk of collectief'.

Hoewel ik ten eerste besef hoe gehandicapt we zijn als het aankomt op een pleidooi voor méér en betere bescherming van vluchtelingen, lijkt de weg van de ethiek mij een van de meest zinvolle.

Een ethisch debat over de bescherming van het wezenlijke van de mens én over wat te doen als dat wezenlijke in gevaar is. Zo'n ethisch debat moet op verschillende niveaus en plaatsen gevoerd worden waar beslist wordt over de toegang tot en het verblijf van vluchtelingen in België - of waar er invloed op uitgeoefend kan worden (in het parlement, in politiediensten, in gemeenteraden maar dus ook in scholen, op buurtcomités, in de media).

Daarnaast wil ik ervoor pleiten een ethische commissie in het leven te roepen die enerzijds adviezen geeft over wetsvoorstellen die betrekking hebben op de toegang tot het grondgebied en het verblijf van vluchtelingen in België en die anderzijds adviezen kan formuleren in individuele gevallen waar er een risico is dat uitwijzing leidt tot een schending van de morele en/of fysieke integriteit van de betrokkenen. We kennen zulke commissies momenteel voornamelijk waar ze zich buigen over de implicaties van (hoofdzakelijk medische) wetenschappelijke evoluties, denk onder meer aan het recht op leven van de ongeboren foetus. Er is een verwantschap als het over vluchtelingen gaat: ook dan gaat het over de bescherming van de wezenlijke kern van het menszijn die boven elk ander belang moet staan. Immers, net zoals wetenschappelijke mogelijkheden andere belangen kunnen dienen dan het menselijk welzijn, is het duidelijk dat het belang van overheden kan indruisen tegen het wezen van een mens op de vlucht.